

Klaus Röhrborn: *Uigurisches Wörterbuch [Uygurca Sözlük]*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 1, *a-agrig*, Franz Steiner Verlag, GMBH, Wiesbaden 1977, VII-72 s.

VI. asırdan XIII. asra kadar devam eden ve *Köktürkçe* (VI-VIII. asırlar) ile *Uygur Türkçesi* (VIII-XII. asırlar) devrelerini içine alan *Eski Türkçe* dediğimiz yazı dilinin kelime kadrosu, bugüne kadar bir iki sözlükte bir araya gelmiş idi. Meselâ, bir heyet tarafından 1969'da Leningrad'da yayınlanan *Drevnetyurkskiy Slovar' (DTS) [Eskitürkçe Sözlük]* ile Sir Gerard Clauson'un 1972'de Oxford'da yayınlanan *An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish (EDPT) [XIII. asırdan önceki Türkçenin etimolojik sözlüğü]* adlı sözlükler, *Eski Türkçe* devresinin kelime kadrosunu ihtiva etmektedir. Bu iki sözlükte Köktürkçe, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi devrelerine âit kelimeler birlikte bulunmaktadır.

Eski Türkçe devresinin ilk bölümü olan *Köktürk* devresinin bugün müstakil bir sözlüğünün olmaması yanında, bu devrenin ikinci bölümü olan *Uygur Türkçesi* devresi için müstakil sözlük çalışmaları yarım asırdan beri devam etmektedir.

Willi Bang ile Annemarie von Gabain'in Türkçe Turfan Metinleri (TTT)'nin ilk beş cildindeki kelimeler için 1931 yılında Berlin'de yayınladıkları *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der türkischen Turfan-Texte [Türkçe Turfan metinlerinin ilk beş cildinin analitik indeksi]* adlı küçük sözlük ile merhum hocam A. Caferoğlu'nun *Uygur Sözlüğü* (İstanbul 1934-1938. —Genişletilmiş ikinci baskısı *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adı ile 1968 yılında Ankara'da yayınlanmıştır—) adlı eserleri, bu sâhadaki ilk çalışmalar olarak sayılabilir.

E. N. Nadjib'in yayınladığı *Uygurça - Rusça Lûgat* (Moskova 1968) ve *Uygurça - Rusça Lûgat* (Alma-Ata 1961) adlı iki Uygurca sözlük ise, târihî Uygur sözlüğü olmaktan ziyâde, birincisi hâlen Sovyet Rusya'da, ikincisi ise hâlen Çin'de yaşayan bugünkü Uygurlar'ın kullandıkları kelimeleri ihtiva eden, yeni Uygur diline âit iki sözlüktür.

Târihî Uygur Türkçesi devresine âit bütün metinlerin sistematik bir şekilde taranarak hazırlanan bir sözlüğü henüz yapılmamış idi. Bu sâhadaki büyük boşluk, Klaus Röhrborn tarafından hazırlanmış olan ve

ilk fasikülü hâlen yayınlanan *Uigurisches Wörterbuch* [*Uygurca Sözlük*] adlı eser ile doldurulmuş bulunuyor.

Tamamlandığı zaman aşağı-yukarı 18 fasiküllük ve 1400 sâhifelik büyük bir eser olacak bu sözlük, 1975 yılının sonuna kadar (12 Ekim 1975 târihine kadar) yayınlanmış olan eski Uygur metnlerinin sözlüğüdür. Bu sözlük, 12 Ekim 1975 târihine kadar yayınlanan metinlerin kelime kadrosu yanında henüz neşirleri tamamlanmamış ve eski Uygur Türkçesinin ana eserleri durumunda olan *Svarṇaprabhāsottama-Sūtra/ Das Goldglanz-Sūtra/ Altun Yaruk, Maitrisimit nom bitig* ve *Hsüen-Tsang Biyografyası* gibi üç büyük eserin tamamının, yazmalardan fişlenmiş, kelimelerini de ihtiva etmektedir. Kısacası bu sözlük, 850 ile XIV. asrın sonuna kadar Turfan, Kansu, Miran ve Tun-huang'da yazılmış olan eski Uygur metnlerinin sözlüğüdür.

Sözlük hazırlanırken Uygur diyalekleri arasındaki fark gözetilmemiştir. Meselâ kelimeler, *n* şivesi veya *y* şivesi, metinler ise Manihey metni, Budist metni vs. şeklinde ayrılmamış, fakat Mani yazısı ile yazılı metinler için maddeden sonra *m*. Brahmi harfli metinlerdeki kelimeler için *br*. harfleri konulmuştur. Sogd harfli Uygur metinleri için bir harf konmamıştır. Ayrıca bu sözlüğe Köktürk harfli metinlerin kelimeleri alınmamıştır.

Sözlükte önce madde başının transkripsiyonu yapılmıştır. Sonra o madde başının daha önce yanlış transkripsiyonu yapılmışsa o yanlış transkripsiyon gösterilmiştir. (Meselâ «mânâ» karşılığındaki *abipiray* kelimesi daha önce yanlış olarak *abibirni* okunmuş. Yine *agnideş* «Karaşehir'in eski adı» kelimesi daha önce *nakridiş* şeklinde yanlış okunmuş. Kezâ *agna-* «yerde yuvarlanmak, debelenmek», daha önce *agan-* şeklinde, *adak-* «sıkıntıda olmak» maddesi ise daha önce *adar-* şeklinde yanlış olarak okunmuş... vb). Madde başının transkripsiyonundan sonra, o kelimenin transliterasyonu yapılmıştır. (Meselâ *admsıg* maddesi ("DYNSYQ) şeklinde transliterasyonlanmış). Sonra o madde başının etimolojisi hakkındaki mülâhazalar belirtilmiştir. Müellif burada, ekseriya literatürdeki daha önceki etimolojik bilgileri vermekle yetinmiştir. Bu mülâhazalardan sonra yazı ile ilgili notlar belirtilmektedir. (Meselâ *adın* ("DYN) maddesinde Brahmi yazısındaki transliterasyon, Mani yazısındaki transliterasyon ve Uygur (Soğd) yazısındaki transliterasyon belirtilmiştir. Böylece okuyucuya o kelimenin çeşitli alfabelerle yazılmış değişik şekillerini de bir arada görmek imkânı sağlanmaktadır.

Transkripsiyon ve Transliterasyon sistemine gelince :

Bu sözlükte G. Doerfer, T. Tekin, O. N. Tuna gibi bir kısım Türkologların iddia ettikleri aslı uzun vokaller gösterilmemiştir. Müellif, anlaşıldığına göre, Uygur metinlerinde yazıdan uzun vokal tesbitine inanmaktadır.

a) Transkripsiyonda :

1. *k*, *g* ve *h* harfleri; *k/k* sesleri *k* harfi ile, *g/g* sesleri *g* harfi ile, *h/h* sesleri *h* harfi ile ifade edilmiştir.

2. *t* ve *d* harfleri: *t/d* ile *d/t* karışması, sadece kelime köklerinde —eklerde değil— etimolojiye göre düzeltilmiştir. (Meselâ *adırt* «fark» kelimesi metinde "TYRD olarak yazılsa dahi *atırd* veya *atırd* transkripsiyonu ile transkripsiyonlanmamıştır. *adırt* kelimesi yayınlanmamış bir metinde "TYRD olarak geçerse, *d/t* karışması, *adırt* transkripsiyonu ile belirtilmektedir.

3. *s/z* ve *ş/j* harfleri: Bu harflerde de aynı yol takip edilerek teferruattan kaçınılmış ve böylece transkripsiyonda birlik sağlanmıştır.

4. Müellif Uygurcadaki ödünç kelimelerin transkripsiyonunda, Uygurcada bulunmayan *f*, *h*, *w*, *j* ve bâzı yabancı metinlerdeki *ñ* (Sanskritçedeki *j* sesinden sonra gelen *n = ñ* sesi) gibi beş yabancı harfi de kullanmıştır.

b) Transliterasyonda :

Transliterasyon yapılırken imlâya âit husûsiyetlerin titizlikle gösterildiği görülmektedir.

1. Uygur (Soğd) harfli metinlerde :

'*w* = u-; o- (bâzan ü-, ö-)

'*ww* = u-; o- (bâzan ü-, ö-)

'*wy* = ü-; ö- (bâzan uy-, oy-, bâzan -ü-, -ö-).

2. Bu titizlik *m.* ve *br.* harfli metinlerde de korunmuştur. Yâni eserde *Sogd*, *m.* ve *br.* harfli metinler için üç ayrı transliterasyon alfabesi kabûl edilmiştir.

Sözlükte kelimeler, *isim*, *zamir*, *fiil* ve *edat* olmak üzere dört gruba ayrılmıştır.

a) Herhangi bir isim maddesinin kendi arasında beş ayrı kısımda tasnif edildiği görülmektedir.

A ismin bir fiil ile kullanılışı için

B ismin bir isim ile kullanılışı için

C ismin edat olarak kullanılışı için

D kullanılışı şüpheli olan isimler için

E metinde başı ve sonu eksik olup sadece kendisi okunan isimler için.

Meselâ *adın* maddesinde A bölümüne örnek olarak *nâng adınlar ermez*, B bölümüne örnek olarak *adın kişi*, *adın yerde*, C bölümüne örnek olarak *...taki adın...*, *...adın yeme...* gibi şekiller zikredilebilir.

b) Zamirler ve sayı isimlerinde de aynı yol takip edilmiştir.

c) Fiillerin geçişli ve geçişsiz olduğu belirtilmiş, ayrıca fiiller metinlerdeki çeşitli mânâları ile gösterilmiştir. Meselâ *açmak* fiili metinlerde geçen 10 mânâsı ile gösterilmiştir :

1. öffnen

2. lösen, abtrennen

3. Anfang bilden

4. (Reich) gründen

5. erschliessen, kultivieren

6. (Weisheit) erwecken, entfalten

7. erklären, deuten

8. enthüllen, verbreiten, zeigen

9. bekennen, eingestehen

10. Unklarer Kontext (mânâsı anlaşılmayan örnekler).

d) Edatlar da isimler gibi kullanılış şekillerine göre tasnif edilmiştir.

Eserin bibliyografyasının fevkalâde zengin olduğu görülmektedir. İki bölüme ayrılan bibliyografyanın ilk bölümünde, bugüne kadar işlenen küçükü büyüğü 100 kadar metin yer almaktadır.

Bibliyografyanın ikinci bölümünde ise, Uygurca üzerine bugüne kadar yapılan belli başlı 120 kadar çalışma ve konu ile ilgili yan disiplinlere âit çalışmalar yer almaktadır.

Bu mükemmel bibliyografyadan müellifin sahaya tamamiyle hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Bu bibliyografyaya şu çalışmalar da ilâve edilebilir :

1. L. Rasonyi, «Türklükte kadın adları», *TDAY Belleten* 1963, s. 63-87.
2. B. S. Adams, «Notes on an Uygur Text (Bir Uygur metni üzerine notlar)», *TDAY Belleten* 1968, s. 53-64.
3. Sir G. Clauson, «The Turkish-Khotanese vocabulary re-edited», *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V/1,4, 1973, s. 27-45.
4. Peter Zieme, «Zu den nestorianisch-türkischen Turfantexten», *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker, Protokollband der XII. Tagung der PIAC 1969 in Berlin*, Berlin 1974, s. 661-668.
5. Şinasi Tekin, *Uygurca metinler II. Maytrisimit, Burkancuların mehdîsi Maitreya ile buluşma, Uygurca iptidâî bir dram (Burkancılığın Vaibhâsika tarikatine âit bir eserin Uygurcası)*, Atatürk Üniversitesi Yay., no. 54, Araştırma Serisi, no. 44, Ankara 1976, XVI-598 s.
6. Reşid Rahmeti Arat, «Uygurca yazılar arasında II», *TDED XXII* (1974-1976), İst. 1977, s. 17-28.

Müellif zikredilen bu çalışmaları 1975 tarihinden sonraki çalışmalarla birlikte eserin ikinci fasikülüne ilâve etmelidir.

Bibliyografyadan sonra kısaltmalar cevdeli yer almaktadır.

Sözlük bölümü 35. sâhifeden itibaren başlamakta ve ilk fasikülün son sâhifesi olan 72. sâhifeye kadar *a* maddesinden *agrıg* maddesine kadar ki kelimeler yer almaktadır.

Müellif bâzı kelimeleri türkolojinin bugün eriştiği merhaledeki yeni şekilleri ile okumaktadır. Meselâ *açuk* yerine *açok*, *adruk* yerine *adrok*... vs. gibi.

Son olarak eserdeki bâzı kelimelerin değişik olarak anlaşılabilceğini de belirtelim.

Meselâ *Uig. Wb.* 44ⁿ'daki *Eski Türk Şiiri*, s. 234 satır 3'den *barup* şeklinde alınıp «vergehen» şeklinde tercüme edilen kelime, *bogup* şeklinde okunup «vernichtet werden (?)» şeklinde de mânâlandırılabilir. (Bk. G. Hazai, «Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuches», *Altorientalische Forschungen*, 3, Berlin 1975, s. 69, satır 159).

Yine *Uig. Wb. 44* 'de «Bedrückung» karşılığı» okunan *vy(i)nç* kelimesi *iy(i)nç* şeklinde ince olarak da okunabilmektedir. (*iymek* için bk. *Berliner Turfantexte VII B 12*).

Hülâsa, Klaus Röhrborn bu eseri ile Eski Türkçe devresindeki çok büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Eser tamamlandığı zaman bu sâhada çalışacak olanlar çok güzel bir el kitabına kavuşmuş olacaklar, dolayısı ile Türkçenin bu devresine âit çalışmalar da hızlanacaktır. *Uigurisches Wörterbuch*'un diğer fasiküllerinin de derhal neşredilerek, eserin bir an önce tamamlanmasını temenni ederken, müellifini de bu güzel çalışmasından dolayı candan tebrik ederiz.

(10.10.1977)

Osman F. Sertkaya